

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАСАДИ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНОСТІ ВИНИ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ НАРИС

ОРТИНСЬКИЙ Володимир Львович - доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-9041-6330

УДК 343.131.7

DOI 10.32782/EP.2022.2.7

Зроблено спробу проведення фрагментарного аналізу дієвості та ефективності конституційної засади презумпції невинуватості під час провадження, порівняння її правової регламентації та забезпечення доведеності вини у національному процесуальному законодавстві та окремих іноземних держав (на прикладі США, Великої Британії, Королівства Іспанія).

Сучасні держави мають свою власну систему розслідування кримінальних правопорушень, особливу систему правосуддя. Незважаючи на те, що питання презумпції є актуальним у кримінальному процесі, досить мало уваги серед дослідників приділялось саме аналізу презумпції невинуватості у законодавстві провідних держав світу.

Для аналізу було обрано відповідне законодавство Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії, Королівства Іспанія. Вивчення досвіду цих держав може стати позитивним прикладом для вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері здійснення кримінального судочинства й дотримання, при цьому, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини.

Постановка проблеми

Закріплення засади презумпції невинуватості у фундаментальних міжнародно-правових актах маркерує її вагомість не лише для відправлення справедливого правосуддя, забезпеченості доведеності вини, а й цілісного дотримання прав та свобод осо-

би під час досудового розслідування й судового розгляду. Слушно навести п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту», п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: «Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом», п.2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинним доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [1].

Проблематика процесуального правового наповнення та механізмів реалізації засади презумпції невинуватості є достатньо дослідженою у вітчизняній науці, одночасно, серед науковців доволі фрагментарно уваги виокремлюється саме порівняльному аспекту, моніторингу презумпції невинуватості у законодавстві окремих іноземних держав.

Доцільно провести згаданий процесуальний правовий порівняльний моніторинг стосовно змістовних питань, проблематики дотримання, реалізації згаданої конституційної засади в Україні та окремих іноземних державах, що надасть можливості більш детально дослідити цінність презумпції не-

винуватості у вітчизняному процесуальному та матеріальному праві.

Стан дослідження

Комплексні або окремі питання презумпції невинуватості у кримінальному провадженні були предметом обстеження таких учених, як: М. Бажанов, Г. Барчук, Ю. Баулін, А. Бойко, А. Войнарович, Т. Варфоломєєва, В. Галаган, В. Гончаренко, І. Грицюк, Ю. Грошевий, В. Камінська, А. Кислий, Г. Кожевніков, В. Крижанівський, М. Корнєєва, В. Лисенко, В. Луцик, В. Любавіна (Бобік), Р. Ляшенко, Мамка, В. Маляренко, І. Марочкін, Т. Мірошниченко, О. Михайленко, М. Михеєнко, В. Молдован, В. Нор, О. Осауленко, В. Попелюшко, П. Пушкар, П. Рабінович, Р. Рахунов, В. Савицький, В. Самарін, В. Савченко, Н. Сибільова, З. Смітєнко, Ю. Стеценко, М. Строгович, О. Татаров, В. Тертишник, В. Топчій, В. Фаринник, Ф. Фаткуллін, В. Шибіко, М. Шумило, Г. Юдківська, В. Юрчишин, С. Яценко та інші.

У працях науковців розглядалися питання генезису, сутності та значення презумпції невинуватості у кримінальному провадженні.

Питання, що стосуються комплексного моніторингу цієї засади в порівняльно-правовому аспекті, зважаючи на сучасні тенденції євроінтеграційного процесу та ратифіковані міжнародно-правові акти, а також відповідне законодавство іноземних держав - досліджені фрагментарно.

Метою статті є проведення аналізу дієвості та ефективності конституційної засади під час провадження (досудового розслідування та судового розгляду), порівняння правової регламентації презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини у національному процесуальному законодавстві та окремих іноземних держав (на прикладі США, Великої Британії, Королівства Іспанія).

Виклад основного матеріалу дослідження

У національному законодавстві, принцип презумпції невинуватості знайшов своє відображення в таких нома-

тивно-правових актах, як Конституція України, Кримінальний кодекс України та Кримінальний процесуальний кодекс України.

Відповідно до статті 62 Основного Закону України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину [2].

Частина 2 статті 2 Кримінального кодексу України зазначає, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [3].

Стаття 17 КПК України чітко регламентує, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою [4].

Дійсно, презумпція невинуватості особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, є чи не основною засадою у здійсненні кримінального провадження не лише в Україні, а й у інших державах.

Сучасні держави мають свою власну систему розслідування кримінальних правопорушень, особливу систему правосуддя. Незважаючи на те, що питання презумпції є актуальним у кримінальному процесі, до-

сильно мало уваги серед дослідників приділялось саме аналізу презумпції невинуватості у законодавстві провідних держав світу.

Для аналізу було обрано законодавство відповідне Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Королівства Іспанія. Вивчення досвіду цих держав може стати позитивним прикладом для удосконалення законодавства вітчизняного у сфері здійснення кримінального судочинства й дотримання при цьому презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини [5, с. 142].

Незважаючи на досконале нормативне закріплення засади презумпції невинуватості в національному законодавстві, усе ж таки є недоліки в дотриманні цієї засади. В Україні презумпцію невинуватості найчастіше порушують у таких випадках: при виголошенні публічних заяв політиками і прокурорами про чийсь винуватість задовго до закінчення судового процесу, коли судові рішення, що не є обвинувальним вироком, відображає думку про винуватість особи, та під час затримання осіб, підозрюваних та/або обвинувачуваних у вчиненні злочину, і обранні щодо них запобіжного заходу [6, с. 47].

Правова презумпція, як правове явище, у правових системах США та Великобританії, займає провідне місце. Окрім презумпції невинуватості, на сьогодні не відбулося нормативного закріплення жодної іншої правової презумпції. Основні положення цього явища існують у виді рекомендацій.

Особливістю законодавства Великобританії є відсутність свого кримінально-процесуального кодексу, і, як результат, діють правові інститути, що виникли ще декілька століть тому, а саме: судочинство ґрунтується на більше ніж 300 законодавчих актах і численних судових прецедентах, які часто характеризуються архаїчністю. Наприклад, у сучасному процесі часто юристи Англії використовують «Велику хартію вільностей» 1215 року для обґрунтування права кожної людини бути судимою собі рівними [7].

Специфіка британського кримінально-процесуального права традиційно полягала, з одного боку, в тому, що його доктрина і практика давно вже виходять з наявності

презумпції невинуватості як загального принципа кримінального судочинства, а з іншого - у тому, що цей принцип ніколи не закріплювався на рівні правової норми. Пояснити це можна, по-перше, відсутністю у Великобританії «писаної» Конституції (у більшості держав саме в Конституціях формулюється ця засада, так як в Україні), а по-друге, некодифікованістю норм процесуального права, яка, в кінцевому результаті, призвела до того, що більшість його загальних положень, в тому числі про презумпцію невинуватості, не мають чітких окреслень. Про зміст, який вкладається в цей принцип британською кримінально-процесуальною доктриною і практикою, можна судити лише за прийнятими в різний час і у зв'язку з вкрай неоднаковими конкретними справами, рішеннями авторитетних судових інстанцій, в першу чергу, суду Палати лордів і Відділення у кримінальних справах Апеляційного суду. Але рішення ці характерні не тільки тим, що в них визнається загальне положення про те, що кожен обвинувачений у злочині вважається невинуватим доти, поки у встановленому законом порядку він не буде визнаний таким, але і тим, що вони наочно свідчать про тенденції знаходити винятки з цього загального положення.

Така тенденція проявилася і в тому, що впливаючі із презумпції невинуватості, положення про «тягар» доведення в кримінальному процесі Великобританії набуло своєрідного значення. Цей постулат лише в загальних рисах визнає, що в кримінальних справах обов'язок («тягар») доведення обвинувачення покладено на сторону обвинувачення, але воно допускає і суттєві винятки.

По-перше, сторона обвинувачення зобов'язана довести вину обвинуваченого лише тоді, коли останній її заперечує. Якщо обвинувачений вину визнає, то це звільняє сторону обвинувачення від обов'язку доведення вини, що може служити процесуальною передумовою для призначення покарання без аналізу зібраних доказів, а так само для укладення між сторонами різних передбачених угод.

По-друге, стороні обвинувачення достатньо довести лише наявність самого факту злочину (*actus reus*) і вини обвинуваченого в його вчиненні. Причому останнє, тобто той факт, що сторона обвинувачення має доводити наявність вини, а не захист - її відсутність, протягом тривалого часу було предметом суперечностей у судовій практиці. Лише у 1935 році у своєму рішенні Палата лордів сформулювала так зване «Правило Вулмінгтона», згідно з яким «тягар» доведення вини покладається на сторону обвинувачення. У той же час, якщо в ході розгляду кримінальної справи, за якою подія злочину і вчинення його підсудним встановлені і не оскаржуються, сторона захисту посилається на обставини, що звільняють обвинуваченого від кримінальної відповідальності, наприклад, на його неосудність, то «тягар» доведення обгрунтованості цього посилання переходить на сторону захисту.

По-третє, існують окремі категорії кримінальних справ, коли стороні обвинувачення, незважаючи на «Правило Вулмінгтона», достатньо довести лише факт вчинення певних дій. «Тягар» ж доведення відсутності вини стосується сторони захисту. Так, за Законом про запобігання корупції 1916 року, посадова особа, яка отримала від кого-небудь подарунок, зобов'язана довести, що її дії не пов'язані з корупцією. Аналогічно вирішується питання і в Законі про попередження злочинів 1953 року: «особа, у якого виявлено зброю, зобов'язана довести наявність у неї права на його зберігання і носіння» [8, с. 100-101].

Сказане свідчить про те, що визнане беззаперечно в кримінальному судочинстві багатьох держав положення про презумпцію невинуватості у Великій Британії, зокрема, все ще не є безумовним.

Що стосується презумпції невинуватості в американському праві, то потрібно зазначити, що у спеціальній літературі США, зокрема 6-му виданні Юридичного словника Блека (*Black's Law Dictionary*), презумпція визнається як «правило, встановлене законом або судом, відповідно до якого наявність основного факту дає початок існуванню презюмованого факту, поки презумпція

не буде спростована» [9]. Тобто презумпція розглядається як «штучне» правило, створене або ж судовим органом або визначене в законодавстві.

Найбільший внесок у дослідження питання презумпцій у правовій системі США зробили дослідники доказового права - М. Морган та У. Тейер. Морган підкреслював, що презумпції часто відображають звичний досвід про ймовірність зв'язку між основним і презюмованим фактом. Тому, якщо сторона надала доказ, достатній для підтримки висновку про правдивість основного факту, тягар переконання має покладатись на противника презумпції. Позиція У. Тейера отримала назву теорії «бульбашки, що лускає»: коли противник презумпції надає доказ, що суперечить існуванню презюмованого факту, «бульбашка» презумпції «лускає» і презумпція зникає. Згідно з цією теорією, презумпції підтримують лише передачу тягаря надання доказів [10, с. 611].

Зазначені твердження є свого роду трактуванням презумпції невинуватості за законодавством України, за яким сторона обвинувачення має довести у законному порядку винуватість особи. У випадку недоведення особа вважатиметься такою, яка не вчиняла каране діяння.

Найбільш чітко, на нашу думку, засада презумпції невинуватості закріплена у Кримінальному кодексі штату Каліфорнія (*Penal Code*). У § 1096 цього нормативного акта закріплено: «Обвинувачений у будь-якій кримінальній справі презюмується невинуватим доти, поки не буде доведено інше, і в разі розумного сумніву щодо того, що його вина переконливо підтверджена, він має право на виправдання, хоча мета цієї презумпції полягає тільки в покладанні на штат тягаря доведення поза всяким розумним сумнівом (*beyond a reasonable doubt*) його винуватості...». Далі в цьому параграфі подається тлумачення того, що потрібно розуміти під «розумним сумнівом»: «Важливо розуміти - він не буде просто можливим сумнівом, оскільки все, що відноситься до справ людських (*human affairs*), відкрито для якогось можливого або уявного сумніву. Варто зауважити, що він [розумний сумнів] являє собою такий стан справи, при якому після

повного співставлення і розгляду всіх доказів, свідомість присяжних залишається в такому стані, коли вони не можуть сказати, що відчувають тверде переконання в реальності обвинувачення (an abiding conviction of the truth of the charge)» [11].

Порівнюючи законодавство США та України, щодо закріплення та регламентації принципу презумпції невинуватості, можемо проаналізувати відносно недавні події, щодо визнання такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) статті 368-2 Кримінального кодексу «Незаконне збагачення»: «Набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у власність активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, а так само передача нею таких активів будь-якій іншій особі» [3]. Тим самим, згадана норма зобов'язувала самого підозрюваного доказувати законність, легітимність походження його статків. У лютому 2019 року Конституційний суд України визнав цю норму неконституційною: «За приписами статей 62, 63 Конституції України законодавчим формулюванням складу такого злочину, як незаконне збагачення, не можна: покласти на особу обов'язок підтверджувати доказами законність підстав набуття нею у власність активів, тобто доводити свою невинуватість; надавати стороні обвинувачення право вимагати від особи підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів; уможливити притягнення особи до кримінальної відповідальності лише на підставі відсутності підтвердження доказами законності підстав набуття нею у власність активів» [12].

Що стосується ситуації з закріпленням незаконного збагачення в американському законодавстві, то США, які зробили дуже багато у сфері протидії корупції, вагалися криміналізувати незаконне збагачення та ратифікувати статтю 20 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року, саме через суперечність вказаної норми презумпції невинуватості, закріпленої у Конституції США [13].

Правосуддя США переслідує корупціонерів за кримінальними законами, у яких

відсутні неконституційні конструкції і відчизняний законодавець повинен врахувати наведені аргументи та приділити увагу якості законів й відповідності їх Конституції.

Конституційний Суд не підлаштовується під політичну кон'юнктуру, не виконує замовлень, а здійснює свою надважливу конституційну функцію збереження та захисту конституційного порядку в країні [14].

Отже, ми можемо дійти висновку, що регламентація і законодавче закріплення презумпції невинуватості що стосується незаконного збагачення, як і в Україні так і в США станом на сьогодні врегульовано відносно однотипно.

Презумпція невинуватості прямо задекларована в Конституції Королівства Іспанія, у п. 2 статті 24, яка захищає обвинуваченого від незаконного засудження: «Так само кожен може бути судимий лише судом, визначеним законом, мати захист і право користуватися адвокатською допомогою, право знати про обвинувачення, мати право на відкритий судовий розгляд, який здійснюється у встановлені строки з дотриманням усіх гарантій, право користуватися всіма засобами при своєму захисті, право не свідчити проти себе самого, не визнавати себе винним, право на презумпцію невинуватості» [15].

За теорією, цю презумпцію називають штучною, тобто такою, яка формулюється законодавчим органом. Презумпція невинуватості діє поза сферою процесу доказування, у тих випадках, коли явно обмежуються права людей. Вона сприймається як тимчасова правда і діє, поки не буде доведено протилежне. Для того, щоб вона була доведена, потрібно, щоб не залишилося жодних сумнівів, що особа, яку обвинувачують, є винною [16, с. 148].

Висновки

Проаналізувавши законодавство США, Великої Британії, Королівства Іспанія, спостерігаємо певну схожість у регламентації засади презумпції невинуватості. Презумпція невинуватості, закріплена в правовій системі США, за більшістю основних положень тотожна з презумпцією невинуватості у законодавстві Великобританії, а конститу-

ційні засади правосуддя Королівства Іспанія, схожі із вітчизняними.

Особливістю кримінального процесу та судочинства англо-американської правової системи є визнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні злочину, що має вирішальне значення. У випадку його зізнання під час судового розгляду, справа, фактично, не розглядається по суті, за «спрощеною» процедурою. Аналіз принципу презумпції невинуватості в правових системах США та Великобританії ускладнений відсутністю законодавчого врегулювання і тісно пов'язаний з ученням про обов'язок доказування.

Норми права встановлюють загальні правила поведінки на підставі законодавчо задекларованих засад і правових доктрин. Це відрізняє континентальну (романо-германську) систему права від англо-американської, де норми права «створюються», переважно, судами під час розгляду конкретних кримінальних справ.

Література

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН, від 10 грудня 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР. № 2148-VIII, від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 4 листопада 1950. Ратифіковано Законом від 17.07.1997. № 475/97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651>.

5. Любавіна В.П. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини як

засада кримінального провадження: дисертація кандидата юридичних наук. Ірпінь. 2018. с. 276.

6. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. *Слово Національної школи суддів України*. №1(1). 2020. С.39-53.

7. Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. Институт международного права и экономики. «Триада Лтд». 1996. 157 с.

8. Гуценко К. Ф. Головки А. В. Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств: учебное пособие для юридических вузов. М.: Издательство «Зерцало-М». 2002. с. 528.

9. Black's Law Dictionary: Definitions of the terms and phrases of American and English jurisprudence. Ancient and modern By Henry Campbell Black, Joseph R. Nolan, Jacqueline M. Nolan-Haley. West Publishing Company Published by West Pub. Co., 1991. 1136 p.

10. Ляшенко Р. Д. Досвід США, Іспанії та Франції щодо закріплення презумпцій у законодавстві та застосування у практичній діяльності. *Право і держава*. Випуск 23. 2012. С. 610 – 616.

11. The Penal Code of California. URL: <https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/code-sTOCSelected.xhtml>.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368² Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019.- № 1-р/2019. Справа № 1-135/2018 (5846/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n68>.

13. Прийма Ю.І., Крижановський А.С., Канцір В.С. Регламентация презумпції невинуватості у правозастосовній практиці України, Великобританії та США. *Європейські перспективи*. № 1, 2021. С. 103 – 108. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/03/103>.

14. Шевчук С. Глава КС про скасування статті щодо незаконного збагачення: «у США також немає цієї статті». *Українська правда*. 2019. URL: <https://www.ppravda.com.ua/news/2019/02/28/7208015>.

15. Конституція Королівства Іспанія. URL: http://www.domeuropa.eu/leys/23-fales/50-konstitucziya-ispanii_start=3. Ley de protecciyn a testigos y peritos en causas criminales 19/1994, de 23 de diciembre. URL: http://noticias.juridicas.com/base_datos/Penal/lo19-1994.html. Criminal court procedures in Spain. URL: <http://spainlawyer.com/guia-legal/ante-la-justicia-penal/la-partes-en-el-proceso-penal>.

16. Сучасний кримінальний процес країн Європи: монографія [В. В. Луцик, В. А. Савченко, В. І. Самарін та ін.]; за ред. В. В. Луцика та В. І. Самаріна. Харків: Право. 2018. 792 с.

SUMMARY

An attempt was made to conduct a fragmentary analysis of the effectiveness and efficiency of the constitutional principle of presumption of innocence during the proceedings, comparing its legal regulations and ensuring proof of guilt in national procedural law and individual foreign states (for example, USA, UK, Kingdom of Spain).

The presumption of innocence of a person suspected of committing a criminal offense is perhaps the main basis for criminal proceedings not only in Ukraine but also in other countries.

Modern states have their own system of criminal investigation, a special system of justice. Despite the fact that the issue of presumption is relevant in criminal proceedings, very little attention among researchers was paid to the analysis of the presumption of innocence in the legislation of the world's leading countries.

Relevant legislation of the United States of America, the United Kingdom of Great Britain, and the Kingdom of Spain was selected for analysis. The study of the experience of these states can be a positive example for the improvement of domestic legislation in the field of criminal justice and compliance with the presumption of innocence and ensuring proof of guilt.